

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבעי

פרשת בא, תשס"ז
מספר 688מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"בגר ובאזרח הארץ"

על איסור אכילת חמץ כתוב בפרשתנו: "כי כל אכל מחמצת ונכרתה הנפש ההיא מעדת ישראל בגר ובאזרח הארץ" (יב:ט). אף על פי שתרגום אונקלוס (להלן: ת"א) לשני חלקי הצירוף "בגר ובאזרח הארץ" – "בְּגֵיּוֹרְיָא וּבְנִצְיִבְיָא דְאַרְעָא", הוא בעיקר מילולי, מחלקו הראשון יש ללמוד על דקות ההבחנה של המתרגם, ומחלקו השני – על תפיסתו הסמנטית של ת"א את השם "אזרח".¹

א. תרגום "בגר" – "בְּגֵיּוֹרְיָא" ברבים (ולא: בְּגֵיּוֹרְיָא) מתבאר בהערת מסורה לפסוק "ומן הַגֵּר בישראל אשר יקריב קרבנו לכל נדריהם ולכל נדבותם" (ויק' כב:יח) – "ומן גֵּיּוֹרְיָא בְּיִשְׂרָאֵל", וזה לשונה: כל "הַגֵּר" יחידי – גֵּיּוֹרְיָא תרגום. בר מן "נְדָבוֹתָם" – גֵּיּוֹרְיָא תרגום.² וכוונתה: סתם "גֵּר" או "הַגֵּר" (הַגֵּר יחידי) מתורגם גֵּיּוֹרְיָא ביחיד, כי לשון זה נאמר במצוות המוטלות על ישראל ביחסם לגרים, ובאלה אין הכוונה לכלל הגרים אלא לגר המסוים שאדם נושא ונותן עמו או נצרך לעזרתו. לכן באלה מתורגם גֵּיּוֹרְיָא ביחיד, כגון "וגר לא תלחץ" (שמ' כג:ט) – "וּלְגֵיּוֹרְיָא לֹא תַעֲיָקִין". אבל הפסוק "ומן הַגֵּר בישראל אשר יקריב... ולכל נדבותם" מדבר לכלל הגרים, לכן תרגם "ומן גֵּיּוֹרְיָא בְּיִשְׂרָאֵל" – ברבים.

אכן המסורה דנה רק ב"גֵּר" או "הַגֵּר". כנגד זאת "וּלְגֵר" יש שהוא מתורגם ברבים, כגון: "לעני ולגר תַּעֲזֹב אֹתָם" (ויק' יט:י) – "לְעַנְיִי וּלְגֵיּוֹרְיִי תַשְׁבֹּק יְתְהוֹן". אבל בצירופי "הַגֵּר אֲשֶׁר יָגוּר" או "הַגֵּר הַגֵּר" הַגֵּר מתורגם גֵּיּוֹרְיָא ברבים תמיד, משום שאלה מצוות שנאמרו לכלל הגרים. גם הצירוף "בגר ובאזרח הארץ" פונה לרבים, לכן תרגומו "בְּגֵיּוֹרְיָא וּבְנִצְיִבְיָא".³

ב. מתרגום "ובאזרח" – "וּבְנִצְיִבְיָא" אפשר להסיק כיצד הבין אונקלוס את הכינוי "אזרח" שנחלקו בו קדמונים.

הצירוף "בגר ובאזרח" מציין שני סוגי תושבים: "אזרח" הוא תושב קבע בארץ מקדמת דנא, ואילו "גר" הוא תושב שזה מקרוב בא. לדעת רד"ק, הניגוד בין השניים מקביל לחילופי אור וחושך: המילה אֲזָרַח, מלשון זריחה, מציינת את התושב הקבוע, "כי הוא מגולה לכל וידוע מי הוא ומשפחתו, אבל הגר הוא מכוסה ולא ידע אדם מי הוא ומי משפחתו".⁴ חולשת פירושו היא שבשם "גר" אין למצוא רמז לרעיון הכיסוי והחשכה, כי אם בדרך רחוקה.⁵

אבל לדעת ראב"ע, השמות גֵּר וְאֲזָרַח שאולים מעולם הצומח: תושב הקבע הוא אֲזָרַח המשול לעץ נטוע, לשון "ימתַעְרָה כְּאֲזָרַח רַעֲנָן" (תה' לז:לה), ואילו גֵּר המציין ארעיות נגזר מלשון גרגר הנכרת מן העץ, כמו "גֵּרְגָרִים פְּרָאש אָמִיר" (יש' יז:ו). ואלה דבריו:⁶

¹ מתוך פרשגן, ביאור חדש על תרגום אונקלוס (בכתיבה).

² ברלינר, מסורה עמ' 48 (= Berliner, *Die Massora zum Targum Onkelos*, Leipzig 1877).

³ ר' שמשון ברוך שעפטעל, באורי אונקלוס, מינכן תרמ"ח, הביאור לויק' יט:לד.

⁴ ר' דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ביזנטל ולברכט, ירושלים תשכ"ז (ברלין 1847), ערך זרח.

⁵ גור = פחד, היסטרות בחושך, "מְגוֹרַת רִשְׁעָה היא תְּבוֹאָגוֹ" (מש' י:כד), ראו רד"ק, שרשים, ערך גור.

⁶ בביאור "כי גר יהיה זרעך" (בר' טו:יג). ומוסיף שם ראב"ע: "ויש חסרי לב שזה הטעם רחוק בעיניהם. ואילו היו יודעים טעם כל אות וצורתו אז יכירו האמת". במשפט סתום זה ראב"ע רומז לדבריו ב"צחות", ושם ביאר את שמות אותיות הא"ב ואת צורתן הגרפית וכתב: "אות גימ"ל, יתכן להיות מלשון השלמה ושילום

נקרא בלשון הקדש האיש שיש לו משפחה כסעיף שהוא דבק בשורש. על כן נקרא אזרח, כי טעמו 'כאזרח רענן'. וטעם גר, כמו הגרגיר שנכרת מן הסעיף. רעיון זה קיים גם בארמית: אָזְרַח מתורגם דרך קבע יִצְיָבָא, מן השורש נ-צ-ב, שבארמית משמעו לטעת, כגון: "ויטע ה' א-להים גן בעדן" (בר' ב:ח) – "וּנְצַב". לשון אחר: המכנה המשותף הלשוני בין אדם לצומח הקיים בארמית (אָזְרַח = יִצְיָבָא, נטוע) מסייע לראב"ע: אָזְרַח אינו לשון זריחה כרד"ק, אלא לשון נטיעה. גם המשל העממי "יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא?" (האזרח למטה והגר למעלה? [בבא קמא מב ע"א]), נוסד על תרגום "בגר ובאזרח" – "בְּגִיּוּרְיָא וּבְיִצְיָבָא"⁷.

ג. על שיתוף לשונות אדם וצומח כבר כתב מנחם בן סרוק: "ומתערה פְּאָזְרַח רְעֵנָן, פתרונו: מתלחלח ומתצמח כאשל הנשרש. ואזרח מאזרחי בני אדם – אנשי שרשים המה"⁸. ואולם ראב"ע שכלל רעיון זה והעמיקו: הוא הראה שלבד מן השמות "האזרח והגר" גם שמות אחרים מיוסדים על שיתוף בין אדם ואילן, בבחינת "כי האדם עץ השדה". דבריו החריפים מנוסחים בקיצור בביאורו לפסוק "וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ" (בר' ב:ה): "על דעתי שהוא עץ פרי בעבור שהוא נמשל האדם אל עץ. והנה שיח וְנִיב וְסַעֲיָא וְכַד וְאָמִיר וְסַרְעָף"⁹.

הרב ד"ר רפאל ב' פוזן
המדרשה לנשים והמחלקה לתנ"ך

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

הדבר מגזרת ויגמל שקדים (במ' יז:כג). וצורתו קרובה מצורת הבי"ת וכאילו נשלם הבית". כלומר כמו האות בי"ת, גם הגימ"ל סגורה משלש רוחותיה. צורה זו מייצגת שלמות המובעת בשם גימ"ל, שהרי "ויגמל שקדים" עניינו שלמות הפרי והבשלתו. אבל על האות רי"ש כתב: "טעם שמו כמעשה הלשון כאילו יכרת. וממנו ראש וְעֶשֶׂר אֶל תִּתֵּן לִי (מש' ל:ח). גם צורתו קרובה מהטעם". כלומר השם רי"ש רומז על כריתה, דלות ועוני, ככתוב במשלי "ראש ועושר" המציין הפכים. לכן גם צורת הרי"ש דומה ללמ"ד שנכרת גגה. ראו ר' יהודה ליב קרינסקי, מחוקקי יהודה (יכלכל ביאור לפירושו של הראב"ע ז"ל בשתי מערכות: 'יהל אורי' / 'קרני אורי'), פייטרקוב ווילנה תרס"ז-תרפ"ח, ד"צ ירושלים תשכ"א, על פי 'קרני אורי' על ראב"ע לבר' שם. גם "אמת ויציב" (משמעו: נכון בהחלט) הוא מן הארמית: אמת ונטוע! השווה: 'תביאמו ותטעמו - בעוה"ז אני מביא אותם ולעתיד לבא אני נוטע אותם נטע אמת' (פדר"א, פרק מא). וברש"י לדני' ז:טז: "וְיִצְיָבָא אֶבְעָא מְנָה - והאמת שאלתי ממנו". וראו עולת ראי' א עמ' תיד, הערתו העמוקה של הרב קוק זצ"ל על הטעם שבתפילת השחר אומרים "אמת ויציב" בלשון ארמי, לעומת הלילה שאומרים "אמת ואמונה", בלשון הקודש דווקא. מחלוקת רד"ק וראב"ע נתפרשה יפה אצל המנוח שלמה מורג, במאמרו המלומד "ומתערה כאזרח רענן", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 1-23 (=ליקוטי תרביץ ג, עמ' 143-121). אכן כשבא להכריע בין הדעות השונות ביכר את ביאור רס"ג "הגוזר את משמעותה של 'אזרח' מן 'זרח' בהוראת 'צמח', 'הופיע' ומכאן 'אזרח' = 'צמח'" ואף נתן טעם לדבריו: "לאור של הקרבה שבין השדות הסימאנטיים של האור הזריחה וההבהקה מכאן, לבין ... הנביטה הצמיחה והגידול מכאן" (עמ' 4 [124]). ולפלא בעיני שלא הסתייע בת"א.

8 מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צ' פיליפובסקי, אדינבורג תרי"ד, ערך אזרח. דבריו הובאו ברש"י לתהלים שם.

9 פירוש: כשם ש"שיח השדה" מציין אילנות פרי, כך "שיח", מבטא הפה של אדם, מציין את פרי הדעת. וכך שמות אחרים המציינים פרי ומשותפים לאדם ולאילן: באדם – פרי מחשבה ודיבור או פרי הבטן, ובצומח – פרי כמשמעו, למשל: באדם "ניב שְׁפָתַיִם" (יש' נז:ט), ובאילן "נוף" (בחילופי פ"ב); באדם "סְעָפִים שְׁנֵאֲתֵי" (תה' קיט:קיג), ובאילן "בְּרוּשִׁים לא דָמוּ אֶל-סְעָפְתֵי" (יח' לא:ח); באדם "יֵאֲכַל פְּדִי" (ילדיו, איוב יח:יג), ובגפן "וַתַּעַשׂ בְּדֵיִם" (יח' יז:ו); באדם "וְהָאֶמְיָרָה הַיּוֹם" (דב' כו:יח), ובאילן "בְּרֹאשׁ אֲמִיר" (יש' יז:ו); באדם "שְׂרַעְפֵי בְּקַרְבֵי" (מחשבותיי, תה' צד:יט), ובאילן "וַתִּתְרַבֵּינָה סְרַעְפְתֵי" (יח' לא:ה), על פי 'קרני אורי' לפסוק. כך פירש ראב"ע גם את המשפט "את ה' הָאֶמְיָרָה הַיּוֹם" (דב' כו:יז) – לשון גדולה, קרוב לגזרת "בְּרֹאשׁ אֲמִיר", היינו "האמרת" דומה לגובה האילן, "ראש אמיר". וזאת כוונת אונקלוס שתרגם "ית ה' חטבת", ופירש רד"ק ("שרשים", חטב): "בְּנוֹתֵינוּ כְּנוֹתֵי מַחְטָבוֹת (תה' קמד:יב), כלומר גבוהות ונישאות. ותרגום האמירך היום – חטבך". וכן פירש "תעולל" "עוללות" (ויק' יט:י) – כענבים קטנים, "לשון עולל".

